

Vidéki térségeink innovációt befogadó képessége – Egy kutatás tapasztalatai

Innovation-absorption capacity of the rural regions of Hungary – findings of a research

SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI IRÉN

SZÖRÉNYINÉ Kukorelli Irén: tudományos tanácsadó, MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont, Regionális Kutatások Intézete, Győr; sziren@rkk.hu

KULCSSZAVAK: rurális innováció, társadalmi és gazdasági innováció, változó vidék, új vidékparadigma

ABSZTRAKT: Az MTA és a Magyar Nemzeti Vidéki Kutatóhálózat (MNVH) közötti kutatási megállapodás keretében az egyik rész kutatás témája a Társadalmi és gazdasági innováció, valamint a vidéki térségeink innovációt befogadó képessége címet viselte. A kutatás célja kettős volt, egyrészt a vidéki innováció fogalmának és összetevőinek elemzése, másrészt a társadalmi és gazdasági innovációt befogadó tér és társadalom jellemzőinek feltárása egy helyzetkép bemutatásán keresztül. A tanulmányban a fogalmak tisztázását követően az innovációs esetek empirikus vizsgálatának eredményeit mutatom be, majd meghatározom a rurális innováció földrajzi, társadalmi és gazdasági térre vonatkozó tulajdonságait az interjúk tapasztalatain keresztül. A vizsgálat rámutatott arra, hogy a befogadó közeg nagymértékben függ a társadalom, a gazdaság nyitottságától és a humán tőkéjétől. A tanulmány a társadalmi és gazdasági innováció egymásra hatását is vizsgálja, és esetenként keresztül mutatja be, hogyan képesek erősíteni egymást és magát az innovációra való hajlamot is. Végül elemzem a rurális innováció területi specifikumait és az innovátorok tulajdonságait.

Irén SZÖRÉNYINÉ KUKORELLI: scientific advisor, Institute for Regional Studies, Centre for Economic and Regional Studies, Hungarian Academy of Sciences, Győr; sziren@rkk.hu

KEYWORDS: rural innovation, social and economic innovation, rural change, new rural paradigm

ABSTRACT: One of the sub-topics of the comprehensive research agreements between the Hungarian Academy of Sciences and the Hungarian Rural Development Network had the following title: "Social and economic innovation and the absorption capacity of the rural areas". The research had a dual purpose: On the one hand it examined the definition and components of rural innovation, while on the other hand it gave an analysis of the recipient spaces regarding social and economic innovation.

This study clarifies the related definitions, gives an empirical analysis of the innovation case studies, and, through the experience of several interviews, it also determines the main geographical, social and economic qualities which contribute to the absorption of innovation in rural areas. Furthermore the recipient space can also generate additional innovations, as the innovation of

an area depends largely on the absorption capacity, the openness of the society and the economy as well as on the human capital.

The study also examines the interaction of social and economic innovations, and shows cases to illustrate how they can strengthen innovation-willingness. Finally the spatial distribution of the collected examples are shown, along with the territorial specifics and the characteristics of the innovators.

The introduction of novelties and innovations in the rural areas of Hungary is not exceptional; elements and cases for both social and economic innovations can be seen. Economic innovations are more related to the private sector, i.e. businesses, although economic renewal is often initiated by municipalities as well – although economic innovations implemented by municipalities are related to social innovations in most cases. It is very likely that social innovations are followed by organisational and later some economic innovation, while innovations initiated in isolation are less probable to lead to the other two types of innovation.

The analysis of the cases collected demonstrates that rural innovations are diverse and multi-actor processes which from many aspects take place in the way classic innovation processes do. Rural innovation spaces serve both social and financial purposes, in fact, social benefits are often more important than economic gains. In the lives of the settlements, economic and social innovations necessitate and complement each other. In places where the main innovator is the mayor or a renowned and dominant person of the village, innovative investments are not the closing acts of the process; following or prior to this, some form of social innovation has a catalyst role. In the opposite case economic innovations will fail; the inhabitants may reject them or even turn away from the economic innovations already implemented.

The West-East slope characteristic of territorial development levels cannot be demonstrated in rural innovation. In East Hungary and its backward regions we find innovation junctions just like in the western part of the country. Rural innovations are not region-specific; they are much more bound to specific persons and dependent on the spirit of the local community.

Bevezetés

Az európai vidékfejlesztési politika legfőbb célja, hogy a vidék életképes legyen: aktív közösségekkel, erős gazdasággal, jó közszolgáltatással rendelkezzen, azaz folyamatosan növekedjen a vidéken élők életminősége. A kérdés csupán az, hogy a fenti elvárások hogyan teljesíthetők, melyek a célok elérését szolgáló elvek, folyamatok és intézkedések. A következő öt alapelv mozdíthatja elő a rurális térségek fejlődését, sikerét:

- *innováció* – minden olyan folyamat, tevékenység, amely korábban nem volt jellemző az adott területre, de bevezetésre került, és gazdasági vagy társadalmi értékteremtéssel járt (Schumpeter 1939),
- *fenntartható fejlődés* – az emberiség közös jövőjének azon tanulási-fejlesztési folyamata, amelynek eredményeképpen az emberi társadalom a Földön fenntarthatóvá válhat, ahogy ezt Láng István akadémikus kifejtette 2002-ben a Mindentudás Egyeteme előadásán,
- *versenyképes vidéki tér* – tartós gazdasági fejlődésre képes tér (Lengyel 2003),
- *tudásra alapozott rurális társadalom* – a versenyképes humán tőke folyamatos képzésen keresztül képes kielégíteni a tudásalapú gazdaság támasztotta munkaerő-piaci feltételeket a növekedés fenntartása érdekében,

- új funkciók iránti igény elfogadása és megtelepedése – a rurális térségek és települések sem mentesek a globalizáció hatásaitól, társadalmi-gazdasági átalakuláson mennek keresztül: új gazdasági funkciók jelennek meg, új társadalmi formációk alakulnak és működnek, új technológiák kerülnek bevezetésre. Mindezek generálta igények megteremtése a vidék életképességének feltétele.

A jelen tervezési periódusban folyó vidékfejlesztést meghatározó két fejlesztési dokumentum jól demonstrálja, hogy a vidéken megjelenő innovációs folyamatok mennyire fontosak a vidék fejlődésében. Az Európai Mezőgazdasági Vidékfejlesztési Alapból (EMVA) nyújtandó vidékfejlesztési támogatásról szóló 627. számú Európai Tanács rendeletben a 2014–2020-ra megfogalmazott és elfogadott hat vidékfejlesztési prioritás közül az első „a tudásátadás és az innováció előmozdítása a mezőgazdaságban, az erdészetben és a vidéki térségekben”. A 2014-től 2020-ig tartó időszakra kidolgozott Magyarország Vidékfejlesztési Programban ugyanúgy prioritásként jelenik meg a tudásátadás és az innováció, de nemcsak a vidéket leginkább érintő két szektorra (mező- és erdőgazdálkodás), hanem a vidéki gazdaság egészére vonatkozóan is.

A rurális térségek gazdasága másképp növekszik, mint a nagyvárosoké. A leg-sikeresebb út gazdaságuk fejlődéséhez, ha jól mérik fel a helyi kompetenciákat és erőforrásaikat, majd ezeket helyesen építik be stratégiájukba és következetesen megvalósítják azt. Az 1990-es évektől az EU közös mezőgazdasági politikája nagy változásokon ment keresztül: a mezőgazdasági szektor helyett a vidék gazdaságának egésze kapott figyelmet. Bár csak 2006-ban fogalmazták meg az új vidékparadigmát (OECD 2014), a megelőző 10-15 évben már foglalkoztak az előkészítésével. Az új paradigma középpontjában a beruházás, a helyspecifikus stratégia és a gazdaság modernizálása áll, felváltva a korábbi farmközpontúságot, a szűk agrárágazati szemléletet, valamint a támogatásorientáltságot (1. táblázat).

Európa sok vidéki térségét sújtja a mezőgazdaság szerepének csökkenése, az elöregedés problémája, a fejlesztés és a megőrzés közötti konfliktus, a maga-

1. táblázat: Az új vidékparadigma
New rural paradigm

	Régi megközelítés	Új megközelítés
Célok	Kiegyenlítődség, farmgazdaságok jövedelme, farmgazdaságok versenyképessége	Vidéki területek versenyképessége
Kulcsszektorok	Mezőgazdaság	A vidéki gazdaság valamennyi szektorra (pl. vidékturizmus, IKT, ipari tevékenység stb.)
Fő eszközök	Támogatások	Beruházások
Kulcsszereplők	Nemzeti kormányok, gazdálkodók	A kormányzás minden szintje, a magán- és közszféra, civil szervezetek helyi szereplői

Forrás: OECD (2014) alapján.

san képzett munkaképes népesség elvándorlása, az alacsony képzettségűek bevándorlása. Ezekre a kihívásokra a rurális gazdaság modernizálásához szükséges hajtóerők (a vállalkozás, a szakértelem, a verseny, a beruházás, az innováció és a tudás) működésbe hozásával kell felelni. Élni kell azokkal a lehetőségekkel, amelyek vállalkozásokat hoznak létre, főleg start-up, klaszter vagy egyéb együttműködés formájában. A munkavállalók számára nélkülözhetetlen a folyamatosan fejlődő technológiák megismerése a különböző oktatási formákban, tréningekben, mert ezek a kommunikáció során új lehetőségeket tárhatnak fel, és új külső kapcsolatokat kiépülését is ösztönzik. A helyi vállalkozásokat versenyre kell sarkallni, akár helyi, vidéki, akár városi vállalkozásokkal közös megmérettetésen keresztül. Fel kell ismerni és megérteni a vidéki területeken megjelenő innovációk különböző típusait, és támogatni kell ezeket, már csak azért is, mert a vidéki szereplőknek kevesebb a lehetőségük a máshol fejlesztett termékek megvásárlására (OECD 2014).

A régi és az új vidéki gazdaság jellemzőit összehasonlítva (2. táblázat) világosan látszik, miért versenyképesebb és életképesebb az új gazdaság, és hogyan állítható párhuzamba az új rurális paradigmával.

A modern rurális gazdaságok vidéki térségeinkben még gyengék, pedig innovációra ott is szükség van, sőt az innovációnak húzó szerepet kell játszania vidéken is. A rurális térben megjelenő innovációt azonban nem mérhetjük az urbánus viszonyok között bevált indikátorokkal, például a K+F-tevékenységben foglalkoztatottak vagy a szabadalmak számával. A metropoliszok gazdaságát kutatók az innovációt az egyetemi központokhoz, kutatás-fejlesztési intézményekhez kötik, azaz a tudásbázisú innovációs rendszereket vizsgálják. Ezekből valóban kevés van a vidéki térségekben, nemhogy Magyarországon, de a világ legfejlettebb országaiban is. Tehát a rurális innovációt más mutatókkal kell mérni. Be kell emelni a mérésbe az általában elhanyagolt társadalmi és kulturális dimenziót, nemcsak termék-, szervezet- vagy eljárásmegújítást kell innová-

2. táblázat: A hagyományos és a modern vidéki gazdaság jellemzői
Characteristics of traditional rural and modern rural economies

<i>A tradicionális vidéki gazdaság jellemzői</i>	<i>A modern vidéki gazdaság jellemzői</i>
A legtöbb foglalkoztatott a szolgáltatási és az ipari szektorban dolgozik	Szolgáltatási szektor a meghatározó
Gyenge szakértelem, öregedő munkaerő	A munkaerőnek magas a képzettségi szintje
Az innováció szintje alacsony, ezt a K+F-tevékenységgel mérik	Az innováció húzóerőt jelent
Alacsony termelékenység, kivéve a mezőgazdasági szektort	A termelékenység minden szektorban húzóerő
Elmaradott IKT-tudás és alacsony szintű internetkapcsolat	Hálózati működés a gazdaságban: internet, telekommunikáció (IKT)
A legtöbb kis- és középvállalat kis potenciálú	A legtöbb munkahelyet a kis- és középvállalatok teremtik, képzett munkaerőt igényelnek

Forrás: OECD (2014) alapján.

ción érteni, hanem az ezekhez vezető folyamatokat is innovációnak kell tekinteni, a befogadó társadalmi-gazdasági környezettel együtt. A továbbiakban a rurális innovációt és annak különböző összetevőit mutatom be.

A rurális innováció és dimenziói

Az innovációval és hatásaival számos szerző foglalkozik. Innováción sokan elsősorban a vállalati versenyképesség növelése érdekében tett technológiai és termékinnovációt értik, és a szabadalmak, újítások számával, a K+F-tevékenységek eredményeivel mérik azt (Csákvári, Kovács 2002; Reznitzer 1993; Rogers 1983). A vállalati innovációkutatás mellett megjelentek a területi innovációval, az innováció térbeli terjedésével, majd a regionális innovációs stratégiákkal foglalkozó tanulmányok (Kauffeld-Monz, Fritsch 2013; Reznitzer, Dóry 2000). E kutatások rámutattak a tudástársadalom jelentőségére, a régiók közötti tudástranszfer innovációval való kapcsolatára, a regionális szinten működő intézményrendszer fontosságára és az innovációkat gerjesztő hálózati kapcsolatok nélkülözhetetlenségére. De ebben az esetben is az innováció intenzitását a K+F-tevékenységekhez, a szabadalmakhoz kapcsolható indikátorokkal mérik, és létrejöttét az egyetemekhez, kutatóhelyekhez, technológiai központokhoz, azaz a tudást termelő városi terekhez kötik (Reznitzer, Smahó 2007). Az innováció feltételezi a kreativitást és az új tudás szükségességét, ezért a tanulás az innováció egyik legfontosabb előfeltétele, amit Leeuwis és van den Ban a következőképpen fogalmazott meg: „A tanulás nagyobb szerepet játszik az innovációs folyamatban, mint a tudományos felfedezés” (Leeuwis, van den Ban 2004, 97.).

Schumpeter, az osztrák-amerikai közgazdász szerint az innováció maga a fejlődési folyamat, amelyhez „kreatív rombolás” útján jutunk. Már a fogalom meghatározásából is látszik, hogy az innováció sokkal több annál, mint egy új termék létrehozása. Schumpeter a térségi innováció fogalmát tágan értelmezi, azaz minden olyan folyamatot, tevékenységet, amely korábban nem volt jellemző az adott helyen, innovációnak nevez (Schumpeter 1939).

A diffúziós modellek igazolják (Rogers 1983), hogy az innováció a centrumokból, a legfejlettebb térségekből terjed a perifériák felé, így remélhetően, megkétszerezve ugyan, de a vidéki térségekbe is eljut. A rurális innovációt a nagyvárosoktól nem izolálva, hanem azokkal összefüggésben kell értelmezni.

Ha a schumpeteri térségi innováció fogalmát elfogadjuk, kérdés, hogy hogyan határozhatjuk meg a vidéki innováció fogalmát. Miben különbözik a térségi és a vidéki innováció?

A rurális innováció a vidék lényegi jellemzőiből ered, a természetközelségből, a táj és gazdaság szimbiózisából, és a rurális társadalmi közeg sajátosságai-ból, oly módon, hogy mindez a vidék számára értékteremtéssel jár. „Rurális innovációnak nevezhető minden olyan újdonság bevezetése, amely a helyi humán

és természeti erőforrásokat hasznosítva fejlesztést valósít meg a gazdasági és társadalmi életben, és ezáltal új értéket teremt” (Mahroum, Atterton, Ward, Williams, Naylor, Hindle, Rowe 2007, 10.). A vidéki térségben megjelenő innovációk két csoportját különböztetjük meg: az egyik a vidéken születő innovációk, a másik a vidékre behatoló innovációk csoportja. Mindkettőt rurális innovációnak tekintem.

Azok az újdonságok, amelyek az első csoporthoz tartoznak, a vidéki léthez, főleg a mezőgazdasági vagy erdőgazdálkodási szektorhoz köthetők, vidéksspecifikusak. Az innovációk a vidéki térségek adottságaiból fakadnak, helyben teremődnek és helyben is vehetők igénybe, mivel a vidéki területek innovációját elsősorban a versenyképes mezőgazdasághoz kötik (a minőség és a termelékenység javítása, új technológiák bevezetése). Természetesen a termékfejlesztés ebben az esetben is többnyire valamely kutatóhelyhez kapcsolható, de a kifejlesztést követően a termékközvetítés már vidéki térségben történik, és később vidéki térségről térségre terjed (Enyedi, Rechnitzer 1987).

A vidéken születő innovációk csoportjához tartozik:

- a megújuló energiák termelése és felhasználása, a biodízel, a mezőgazdasági terméken alapuló energia, a szélenergia, a naperőműfarmok, a földhöz kötődő innovációs termékek,
- az életminőséghez kapcsolódó termékek: az egészséges élelmiszerek, biotermékek, környezetbarát termékek és szolgáltatások,
- a vidékturizmus által kínált ökoturisztikai, természetközeli turisztikai tevékenységek.

A vidékre kívülről behatoló innovációk a falusi gazdaságra és társadalomra éppúgy hatást gyakorolnak, mint az urbánus térségekre, de megjelenésük – ahogy a terjedési modell leírja – időben és térben késleltetett. Keletkezésük centrumokhoz köthető, azaz vidéki megjelenésük adaptáció. Ilyen innovációk:

- a vidék urbanizációját kiváltó folyamatok (ellenurbanizáció), melyek során a betelepülés növeli a szakértelmet, új tapasztalatokat hoz, növelve a térség humán és társadalmi tőkéjét,
- telekommunikációs eszközök, internet alkalmazása,
- internetalapú jóléti és egészségi szolgáltatások,
- e-learning képzések.

A befogadó közeg miatt az innováció különböző formái másképpen öltönek testet a vidéki térségekben, mint a nagyvárosi terekben. Egy falusi társadalom zártabb, ebből fakadóan bizalmatlanabb az újdonságok iránt, mint az urbánus társadalom. Ezért egy-egy innováció bevezetése egyszerre jelent a társadalomnak és a gazdaságnak is feladatot, és kíván mindkét oldalról megújulást.

Gazdasági innováció

A rurális gazdaság bármely területén kifejlesztett vagy adaptált újdonság gazdasági innovációnak nevezhető. A gazdasági innovációk megtelepedése, beve-

zetése és annak finanszírozása az egyes rurális terek fejlődését mozdítja elő, jövedelemteremtő képessége hozzájárul az érintett szereplők (tulajdonosok, alkalmazottak vagy partnerek) jólétéhez, valamint növeli a térségben a hozzáadott értéket (Knickel, Tisenkopfs, Peter 2009). A technológiai innováció szorosan kapcsolódik a gazdasági innovációhoz.

Az 1990-es évektől a vidéki gazdaság mélyreható változásokon ment keresztül Nyugat-Európában. A posztproduktivista átmenet megváltoztatta a vidéket is. A mezőgazdaság szerepe lecsökkent, ugyanakkor a rurális terek újfajta hasznosítását hozó új funkciók jelentek meg (Ilbery 1999). A diverzifikáció új szektorokat teremtett, ami a térség megújulásához vezetett.

Az innovatív diverzifikált gazdaság megjelenésére találtunk példát Győr-Moson-Sopron megyében *Rábcakapin*, ahol 160 hektáron 20 éve működik egy biogazdaság. A gazdálkodó zöldség-, gyümölcs- és gabonafélék biotermesztésével foglalkozik, de nemcsak a zöldségek, gyümölcsök kis- és nagykereskedelmét teremtette meg, hanem a gabona feldolgozását is. A gazdaság a diverzifikáció tipikus példája, mert a termelés mellett az értékesítési tevékenységgel is foglalkozik. Ez utóbbi egy helyi boltot, Győrben működő mintaboltot, hetente egyszer Budapesten egy termelői piaci napot, valamint interneten keresztül eladást jelent. A vállalkozás a vidéki térben működő gazdasági innováció jó példáját mutatja.

Az új rurális gazdaságra jellemző másik innováció a *megújuló energiákhoz* köthető. Ide sorolhatók a szélerőművek, a különböző mezőgazdasági termékek hasznosításából nyert fűtőolajok, munkagépekbe tölthető üzemanyagok előállítása. Termelésük és elterjedésük akkor biztosított, ha a felhasznált alapanyag helyben rendelkezésre áll vagy megtermelhető és olcsóbb: ilyen például a biodízel és a faapríték. Ebben az esetben az új kereskedelmi kapcsolatok (boltok a farmokon, internetes felületek az egyéneknek és a gazdálkodónak, közös üzletek) növelhetik a keresletet, és maga a rurális tér az új termékeket először alkalmazók terévé válhat és további innovációkat gerjeszthet. A kutatás során számos hazai példát tudtunk összegyűjteni, ebből egyet említék. Egy Komárom megyei falu, *Bakonyszombathely* döntéshozói elhatározták, hogy a megújuló energiákat az önkormányzathoz tartozó intézményeknél (hivatal, iskola, óvoda) hasznosítják. Az energiatakarékossághoz kapcsolható innováció még kiegészül azzal, hogy a helyben előállított faapríték alapanyagát 3,7 hektáron maguk termelik meg. Az energiaerdő gondozását és az aprítást közmunka keretében végzik el. Az egyes tevékenységek újabb innovációkat generáltak, már nemcsak a gazdasági innováció jelenik meg, hanem a társadalmi innováció jelei is mutatkoznak, mivel az iskola elnyerte az ökoiskola címet és a falu ökofaluvá szeretne válni (Honvári 2014).

A vidékre behatoló innovációk egy példája az *információs és kommunikációs technológiák* (IKT) alkalmazása a vidéki székhelyű kis- és középvállalatokban, amelynek gazdaságélénkítő és versenyképességet növelő hatása van. Az IKT alkalmazása egyrészt költségcsökkentő beavatkozást jelent, másrészt jobb és olcsóbb marketingtevékenységet eredményez, harmadsorban a hasonló területen

tevékenykedő cégekkel hálózatépítési lehetőséget teremt. Az IKT által támogatott innovációk, ahogy finn kutatási eredmények is mutatják, az új rurális szolgáltatások elterjesztésében jelentős szerepet játszanak. Például a széles sávú internet használata segíti a jóléti és egészségügyi szolgáltatás biztosítását (Kahila, Lakso, Suutori 2006). A vidékturizmus pár év alatt eljutott oda, hogy internet nélkül már nem tud működni, amit számos példánk is bizonyít.

A sok előny ellenére mégis nehéz bevonni a kis- és középvállalatokat az IKT típusú fejlesztésekbe, mert sokuk számára ismeretlenek az új technikák, nem látják át világosan a szükséges beruházás megtérülését. Elsősorban nem az eszközállományba történő beruházásról van szó, hanem a szakismeret megszerzéséhez szükséges pénz és idő megtérülése kétséges számukra. Az IKT működtetéséhez és használatához magasán képzett szakemberek kellene. Ez az igény a vidékfejlesztés számára több szempontból is fontos lehet: a vállalkozás és rajta keresztül a helyi gazdaság versenyképessége növekszik, megfelelő szakembergárda kerül a kis- és középvállalatok körébe, szükségessé válik a helyi munkaerő továbbképzése, így a korszerű, modern tudást igénylő munkahelyek megteremtésével csökkenthető a fiatal, képzett munkaerő elvándorlása.

Társadalmi innováció

Az 1990-es években elindult rurális változásokban a társadalmi innovációnak óriási szerepe van. Zamf 1994-ben a következőképpen definiálta a társadalmi innováció fogalmát: „Társadalmi innovációkkal új utakat, célokat érünk el, legfőképp új szervezeti formákat, új szabályozásokat, új életstílust, amelyek a társadalmi változás irányát megváltoztatják, a problémákat könnyebben megoldhatóvá teszik, és ezek értékesek, adaptálhatók és intézményesíthetők lesznek.” (Zamf 1994, 28.)

Tehát a társadalmi innovációnak egyik feladata az, hogy a társadalmi-gazdasági változás következtében újonnan létrejött társadalmi és környezeti problémákat társadalmi eszközökkel oldja meg. A másik feladata az, hogy segítse az újdonságok átvételét a különböző társadalmi csoportok számára, javítsa az egyének és közösségek életminőségét. A társadalmi innováció segítségével létrejött új formációk, szervezetek elősegítik a társadalmi elkötelezettséget és növelik a társadalmi tőkét. A társadalmi innováció célja az is, hogy a társadalom bevonásának újszerű formáival, új munkaerő-piaci integrációs folyamatok elindításával a munkát keresők helyzetén javítson (Borzaga, Defourny 2004).

A társadalmi innováció az együttműködés új formája, aminek révén új kapcsolatrendszerek és közösségek jöhetnek létre, segítve ezzel a zártabb rurális társadalomban az újdonságok, innovációk elfogadását. A társadalmi innováció – sikeressége esetén – intézményi háttérrel hozhat létre, azaz szervezeti innovációvá válhat, és olyan együttműködési forma lehet, amely az újdonságok befogadására készíti elő a lakosságot életminőségük javítása érdekében. Tehát a

társadalmi innováció a vidékfejlesztés elkerülhetetlen eleme, amely jelentős szerepet tölt be az új funkciók megtelepedésében és hatékony működtetésében. Mulgan és szerzőtársai a következőképpen határozták meg a társadalmi innovációt: „olyan innovatív tevékenységek és szolgáltatások, amelyek bizonyos társadalmi szükségletek kielégítését szolgálják, és amelyeket jellemzően olyan szervezetek fejlesztenek és terjesztenek el, amelyeknek elsődleges céljuk a társadalom jóléte” (Mulgan, Tucker, Rushanara, Sanders 2007, 8.).

A vidéken születő társadalmi innováció meggyőző példája a magyarországi falugondnoki hálózat kiépülése és működése. A Kemény Bertalan invenciójából kiinduló falugondnoki szolgáltatás a falusi társadalom, főleg az idősek életminőségének javítását szolgálja. Jelenleg mintegy 1200 falunak van falugondnoka, ezzel máris legalább 1200 munkahelyet teremtettek vidéken. Ez tehát olyan társadalmi innováció, ahol az ötletet és megvalósulást szervezeti innováció követte, létrehozva a falugondnoki hálózatot.

Társadalmi innovációként értelmezhetők a kistérségi szerveződések is, amelyek az 1990-es évek első felében alulról jövő kezdeményezésként alakultak meg, és részük lett a térségi innovációk megvalósításában (G. Fekete 2001). Ezek a különböző működési formát választó együttműködések ugyanis újszerűek voltak a rurális közösségekben Magyarországon, hasonlóan a LEADER kezdeményezésekhez az Európai Unió akkori tagországaiban.

A hagyományon alapuló innováció (traditiovation)

Az innováció, mint ahogy azt a fentiekben definiáltam, valamely újdonság megvalósításával jár, amihez nélkülözhetetlen a tudás. A rurális innováció új megközelítése arra hívja fel a figyelmet, hogy a vidéki emberek és közösségeik tudásából sokat meríthetnek a fiatalok (OECD 2014).

A vidéki térségek gazdasági innovációja egyre gyakrabban nyúlik vissza a tradíciókhoz, hogy azokból tanulva teremtsen újabb innovációt. Ezt a szakirodalom a múltból eredő kreatív innovációnak, „traditiovation”-nek nevezi (Cannarella, Piccioni 2011). Amikor kapcsolatba kerülünk a tájjal, az adott hely fizikai környezetével, infrastruktúrájával, természeti erőforrásaival és történelmével, figyelembe kell venni azt a tényt, hogy földrajzi helyünk, életkörülményeink, mentalitásunk, viselkedésünk befolyásolja adaptációs képességeinket. Ezekből az egymással kölcsönhatásban álló elemekből alakulhat ki a tradicionális tudást és a kultúrát felhasználó innováció, a traditiovation, amely megnyilvánulhat mind a kultúrához, társadalomhoz, mind a gazdasághoz kapcsolódó innovációban. Mivel ebben az esetben az innováció társadalmi-kulturális gyökerű, szükséges a hagyomány tisztelete, az identitás erősítése és megőrzése. A traditiovation a fenntartható fejlődés potenciális támogatója. Olyan tudásbázist hoz létre, amely a helyi emberek tudásából, tapasztalataiból merít, de fejleszthető és fejlesztendő, és amely egyaránt tartalmaz hagyományos és modern

megközelítéseket a megoldások érdekében. A vidéki térségekben a hagyományon alapuló innovációhoz köthetők azok a kreatív iparok, amelyek az adott hely kézművességén, népművészetén vagy régi technológiák felélesztésén alapulnak. Vannak, akik ezt a fajta innovációt nem fogadják el innovációként, de az ő meggyőzésükre álljon itt *Hövej falu* hazai példája.

A mintegy 300 lelkes falu Győr-Moson-Sopron megyében található, Kapuvártól 8 km-re, a Rábaközben. Az innovátor a polgármester volt, aki a tradícióra építve elhatározta, hogy feleleveníti a falu hírességét, a *csipkét*, mely már majdnem feledésbe merült. A falu fejlesztési stratégiáját erre építette. Kitartásának, no meg a falu közösségének, varrőasszonyainak köszönhetően levédette a höveji csipkét, amelyet 2014-ben a Hungarikum Bizottság kiemelt nemzeti értéknek nyilvánított. Hövej a fejlődése érdekében a traditiovation mintáját követte, amikor a már majdnem elfelejtett népművészeti hagyományokhoz nyúlt vissza. Ehhez szükség volt az egész közösség elkötelezettségére, a csipkekészítés tudásának felelevenítésére és a tudás átadására. Ennek érdekében a közösség megmozdult és csipkevarró tanfolyamokat szerveztek, felkérve a még kellő tudással rendelkező varrőasszonyokat.

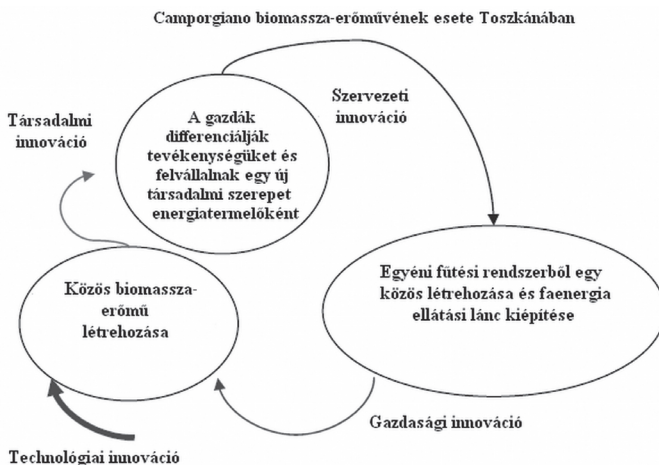
Innovációk egymásra hatása

Az innováció fent tárgyalt megjelenési formái, vagy ahogy a külföldi szakirodalom nevezi: dimenziói (Knickel, Tisenkopfs, Peter 2009) szoros kapcsolatban állnak egymással, sőt erősíteni tudják egymást az innováció megjelenése és megtelepedése érdekében. Az innovációk dimenzióinak egymásra hatását jól illusztrálja egy olaszországi biomassza-erőmű létrehozásának példája.

Ahhoz, hogy egy biomassza-erőmű létrejöhessen, és eredményesen működjön, szükség volt a helyi társadalmi, gazdasági, technológiai és szervezeti innováció egymást erősítő folyamatára. Együttműködés nélkül a projekt kudarcba fulladt volna. Az új fűtési rendszer gazdasági innováció, a létrehozott biomassza-erőmű technológiai innovációval járt, aminek elfogadása és megvalósítása csak akkor válhatott sikeressé, amikor a felhasználók már megértették az előnyeit. Ehhez társadalmi innovációra (új kapcsolatok a fogyasztók és a gazdák között), majd az értékesítés eredményessége érdekében szervezeti innovációra is szükség volt (az új elosztási rendszer érdekében) (Knickel, Tisenkopfs, Peter 2009). Az 1. ábra jól szemlélteti az innovációk szükségszerű összefonódását, hiszen az innováció olyan technikai ötletként indult, amelyet társadalmi és szervezeti innovációként hoztak létre, és amely később gazdasági haszonnal járt a gazdák és a fogyasztók számára.

A magyarországi esetek is igazolják az innovációk egymásra hatását, integrálódását. A társadalmi vállalkozások és szociális szövetkezetek a társadalmi innováció azon intézményi formáját jelentik, melyben a közösségi érzés és a társadalmi elkötelezettség a gazdasági tevékenységgel találkozik.

1. ábra: A technológiai, társadalmi, szervezeti és gazdasági innovációk kölcsönhatása
The interplay of technical, social, organisational and economic innovation

Forrás: Knickel, Tisenkopfs, Peter 2009, 51.

Empirikus kutatási eredmények – a hazai rurális innovációk példáinak elemzése

A tanulmány elején említett kutatás egyik gyakorlati alkalmazásaként fogalmazódott meg, hogy leltárt készítsünk a vidéki Magyarországon működő gazdasági vállalkozásokról, egyesületekről és különböző formában működő egyéb szervezetekről, sikeres falvokról, melyekről elmondható, hogy valamilyen rurális innováció hordozói. A leltárban szereplő elemeket nemcsak a LEADER csoportok innovatív projektjei adták, sőt többnyire nem ezek, hanem a más megpályázott alapok nyertes pályázataiból az innovatív, újszerű megoldásokat, termékeket gyűjtöttük össze. Átvizsgáltuk a Norvég Alapot, a Fiatal Gazda pályázatokat, valamint azokat a Környezetvédelem és Infrastruktúra Operatív Program (KIOP) pályázatokat, melyek a megújuló energiához kötődő, főleg önkormányzati beruházásokat tartalmaztak. A szociális szövetkezeti mozgalom és az azt segítő kormányzati programok nyújtottak jó példákat a vidéki innovációra. A vidék kreativitásának köszönhetően a leltár korántsem teljes: a kutatás zárásáig mintegy 80 esetet regisztráltunk, melyek közül 65 esetben sikerült kérdőíves interjút készítenünk. E strukturált interjúk alkotják az adatbázist. A mintavétel nem tekinthető reprezentatívnak, de az adatbázis feldolgozása érdekes és tanulságos eredményekkel szolgál a vidéki tereinkben megjelenő innovációkról. Három innovációs típusba, gazdasági, társadalmi és a „traditiovation” típusokba soroltuk az eseteket. Az önkormányzat vagy valamely intézménye által megvalósított innovációs projektek esetében a társadalmi és a gazdasági innováció jegyei egyaránt megjelennek, ezért egy közös (társadalmi és gazdasági innová-

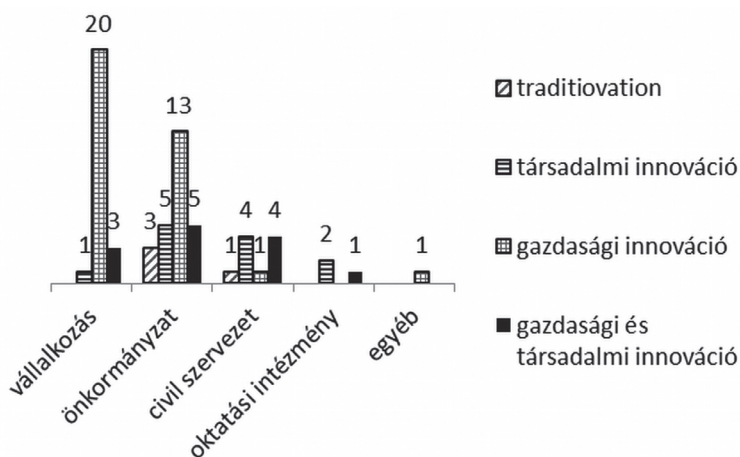
ció) kategóriát is meghatároztunk. Három fő kérdésre fókuszált a kutatás: a különböző innovációk hogyan hatnak egymásra; milyen jellemzőkkel írható le a befogadó tér; és melyek az innovációk és az innovátorok főbb tulajdonságai.

A vizsgálatba bevont innovációk közel kétharmada valamilyen vállalkozáshoz vagy önkormányzathoz kötődött. Azt gondolhatnánk, hogy a gazdasági jellegű innovációk kivétel nélkül valamilyen vállalkozáshoz kapcsolódtak, de nem így volt. Sok esetben az önkormányzatok valósítottak meg gazdasági innovációkat. Ezek példánkban többnyire a környezetiparhoz, megújuló energiákhoz kapcsolhatók. Viszont az is igaz, hogy a vállalkozások keretei között megvalósított innovációk túlnyomó része gazdasági innováció, kisebb részben kevert típusú volt, és az önkormányzati innovációk közel 70%-a is gazdasági jellegű volt. A civil szervezetekre sokkal jellemzőbb a társadalmi innováció létrehozása. A civilek – általunk összegyűjtött – innovációinak 40%-a ebbe a kategóriába tartozott, a másik 40% pedig a kevert típusba (2. ábra). Az innovációt megvalósítók között található oktatási intézmények, melyeket a tevékenységük folytán szintén a társadalmi innováció kategóriájához soroltunk.

Azt is kutattuk, hogy az innováció milyen ötletből származott. Alátámasztják-e eredményeink a szakirodalom megállapítását, miszerint a vidéki térségekben létrejött innovációk között kevés a saját ötleten alapuló (Rogers 1983)? Kérdőíveink válasza ezt az állítást nem támasztották alá. Mindenesetre az eredmény azt mutatta, hogy különösen a gazdasági innovációkban a válaszadók (polgármesterek, vállalkozások vezetői, tulajdonosai) saját ötleteiket valósították meg. (3. ábra).

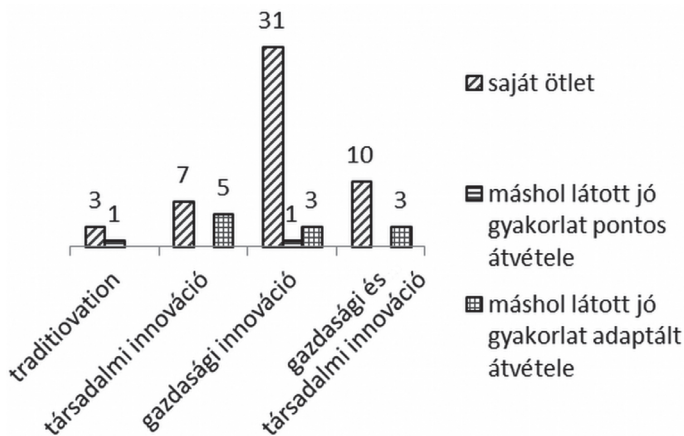
Az esetek azt mutatták, hogy a megvalósított innováció „nincs egyedül”: bármelyik fajta innováció esetében az esetek több mint felénél valamely más

2. ábra: Az innovációk fajtái és megvalósításuk szervezetei
Types of innovations and implementing organisations

Forrás: innovációs leltár adatbázisa (feldolgozta: Tóth Péter).

3. ábra: Az innovációk fajtái és az innovációkhoz szükséges ötletek forrásainak összefüggései
Types of innovations and relations between innovations and their sources

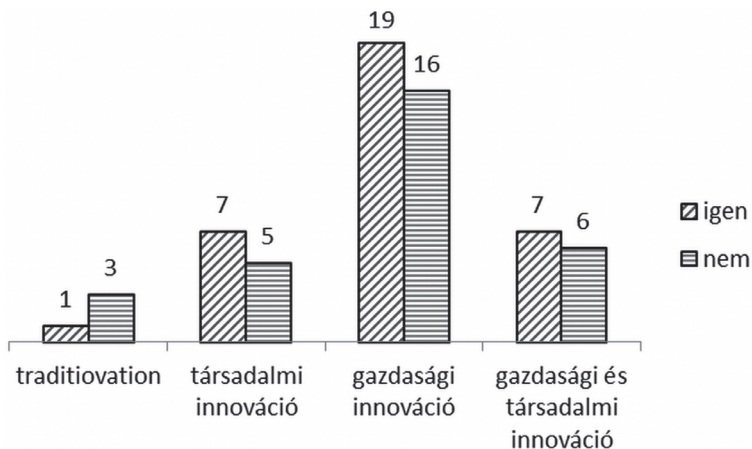
Forrás: innovációs leltár adatbázisa (feldolgozta: Tóth Péter).

innováció megvalósítására is sor került. A megújuló energiák alkalmazása esetében is az innováció különböző dimenziói erősítették egymást: például megújuló energia + ökoiskola, vagy zöldhulladék-komposztálás + környezeti nevelés. A gazdasági és társadalmi innováció képes egymásra hatni, sőt a példák azt mutatják, hogy a társadalmi innovációk több esetben képesek generálni a gazdasági innovációkat, mint fordítva. Ahol a falusi közösség megismeri a gazdaságot érintő újdonságokat, azok sikeresebben vezethetők be és terjeszthetők el. A vidéki társadalomban a traditiovation megjelenési formája – legyen az gazdasági vagy társadalmi – további innovációkat képes előidézni, ahogy ezt a hőveji példa is mutatta. A szigetszerűen, egy-egy vállalkozást érintő gazdasági innováció viszont kevésbé képes további innovációk megjelenését segíteni.

A korábbiakban a tanulás és az innováció szoros kapcsolatát hangsúlyoztam. A megkérdezettektől arra kerestük a választ, hogy a megvalósított innovációhoz szükségük volt-e valamiféle oktatásra, tanulásra. A megkérdezett szervezetek több mint fele (53%) nyilatkozott úgy, hogy az innováció bevezetéséhez nélkülözhetetlen a képzés valamilyen formája. Az egyes innovációtípusok közötti megoszlásokból arra a következtetésre jutottunk, hogy az oktatás szükségessége nem függ az innováció típusától, hacsak a traditiovation nem kivétel ez alól, ugyanis körükben a többség nem tartotta fontosnak a tanulást. Ez jelentheti azt is, hogy a megvalósítók vagy nem vették figyelembe, hogy a múltból és a múlt ismereteiből is tanultak, vagy ténylegesen a tradicionális tudás birtokában voltak (4. ábra).

Kérdőívünkben arra is rákérdeztünk, hogy az innováció megvalósítása milyen akadályokba ütközött. Sajnos a 65 esetből csupán 14 válaszadó volt hajlandó megosztani tapasztalatait ebben a témában. Ebből 10 válaszadó csak egy, a többiek két vagy több problémát jelöltek meg. Elgondolkoztató, hogy a törvényi

4. ábra: Az innováció megvalósítása igényelt-e oktatást?
 Did implementing innovation need learning?

Forrás: innovációs leltár adatbázisa (feldolgozta: Tóth Péter).

környezet és a pénzügyi problémák mellett a legfőbb gátló tényezőnek az együttműködés hiányát látták (5. ábra).

Vizsgáltuk továbbá az innovációk utóéletét, illetve azt, hogy milyen haszna származott az innováció bevezetéséből a közösségnek és az innovátornak, valamint, hogy lehetőség van-e folytatni, esetleg máshol alkalmazni a jó gyakorlatot. A válaszokból az derült ki, hogy a kezdeményezők a társadalmi hasznot

5. ábra: Az innováció megvalósítását hátráltató problémafaktorok
 Problem factors in implementing innovation

Forrás: innovációs leltár adatbázisa (feldolgozta: Tóth Péter).

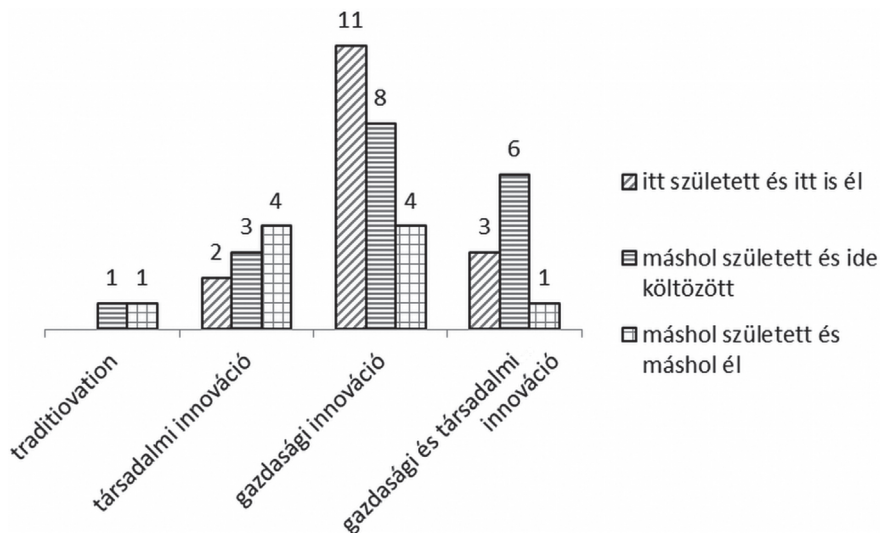
majd minden alkalommal fontosabbnak gondolták, mint egyéni hasznukat. Az egyéni haszn jelentősége a vállalkozásoknál érthetően erősebbnek mutatkozott, bár inkább magának a vállalkozásnak a hasznát hangsúlyozták.

A munkahelyteremtés az egyik legfontosabb eleme lehet az innovációknak. A vizsgált innovációink közel kétharmada együtt járt valamilyen munkahelyteremtéssel. Negyven esetben kaptuk azt a választ, hogy munkahely létesült az innováció megvalósítása révén. A munkahely-teremtési potenciál azonban – néhány eset kivételével – igen alacsony, hiszen a legtöbb esetben 2–4 munkahely jött létre. Ez valójában nem jelent ellenmondást, mivel az új technológiák bevezetése többnyire az élőmunka-megtakarítás révén növeli a termelékenységet.

Végül rátérünk az innovátorok szociodemográfiai hátterének bemutatására, vagyis hogy hogyan jellemezhetők azok az emberek, akik a vidék innovációjának motorjai. Izgalmas kérdés nemcsak az innovációnak, de magának az innovátornak a származási helye. Láttuk, hogy az általunk elemzett esetek többsége saját ötletből származott. Nem mindegy azonban, hogy az ötlet a közösségből érkezett-e, olyan személytől, aki részese a helyi társadalom mindennapjainak, vagy pedig olyantól, aki nem kötődik a helyi emberekhez és viszonyokhoz, így kívülállóként kezeli a problémákat.

A vizsgált esetek 36,5%-ban az innovátor az adott településen született, és jelenleg is ott él. A másik véglet (22,7%), ahol az innovátor nem a településen született és jelenleg sem él ott (6. ábra). A fennmaradó esetszámban nem a településen született, de később odaköltöző emberekről van szó, ami azt bizonyítja,

6. ábra: Az innovátorok kötődése a helyhez az egyes innovációs típusokban
Relating place of innovators to different types of innovation

Forrás: innovációs leltár adatbázisa (feldolgozta: Tóth Péter).

hogy fontos a kívülállók aktív jelenléte az innovációk beindításában és menedzselésében. A példáinkban ez különösen a társadalmi innovációk eseteire igaz.

A megkérdezettek közel 70%-a középkorú, a szakirodalom tapasztalataival ellentétben viszont kevés volt a 40 év alatti fiatal, sőt 30 év alatti innovátor nem is akadt a vizsgált eseteinkben. A vidéki innováció tehát sok esetben nem a fiatal, változtatásra hajlamosabb, az új iránt fogékonyabbak terepe lenne? Speciális innovációkról van szó, ahol tapasztalatok és főképpen helyismeret szükséges az új ötlet megvalósításához.

Az innovátorok iskolai végzettsége főleg középiskolai (70%), ami nem meglepő, hiszen a falvakban vezető szerepet betöltő személyek többnyire középkorúak és középfokú végzettséggel rendelkeznek. Ezt a képet mutatja a felmérésünk is.

Azok, akik a rurális innovációt a „vállukon viszik”, sok esetben a polgármesterek és a civil szervezetek vezetői. Természetesen a gazdasági innovációt megvalósítók körében főleg a kisvállalkozások és a vállalkozók játsszák a főszerepet. A 3. táblázat összefoglalja a három innovátorcsoport azonos és különböző tulajdonságait.

Annak ellenére, hogy a fizikai, gazdasági közeg sok különbséget mutat rurális térségeként, mindenütt megtalálhatók az átvett vagy saját ötleten alapuló innovációk. Maga az innováció megírtelése is különbözhet, ugyanazt az

3. táblázat: Az innovátorok fő tulajdonságai
Main characteristics of innovators

<i>Vállalkozók</i>	<i>Polgármesterek és/vagy civil szervezetek vezetői</i>
<i>Különböző tulajdonságok</i>	
Vállalkozásukat építik	Elsődleges céljuk a helyi közösség építése és
Haszonra törekszenek	fejlesztése
Körültekintők az üzleti lehetőségek tekintetében	A helyi embereket és közösséget saját értékeik
Bátorság jellemzi őket az üzleti életben	megtalálására buzdítják, és tudásukat a
A gazdasági innovációs tevékenységen túl részt vesznek a helyi közösségi életben, sőt sok esetben elvállalnak vezetői feladatokat is	közösség érdekében kamatoztatják A társadalmi innováció folyamatán keresztül indítanak el bizonyos gazdasági innovációkat
<i>Közös tulajdonságok</i>	
Energikus személyiség	
Akadályok leküzdésével szemben nagyfokú szívósság jellemzi őket	
Képesek vízióik megvalósítására	
Fáradhatatlanság	
Adaptációs képesség	
A közösség kulcsfigurái	

4. táblázat: A rurális innovációt befogadó tér jellemzői
Characteristics of space absorbing innovation

<i>Fizikai tér</i>	<i>Gazdasági tér</i>	<i>Társadalmi tér</i>
Jó alpinfrastruktúra	Alkalmazkodóképesség a gazdaságban	Jó konfliktuskezelő képesség
Infokommunikációs eszközökkel való ellátottság	Új technológiák alkalmazási képessége	Nyitott közösség
Széles sávú internet	A munkaerő tanulási hajlandósága	Tanulási hajlandóság és lehetőség a lakosság körében
Helyi erőforrások beépíthetősége a fejlesztésekbe	Magasan képzett vállalati menedzsment	A múltját jól ismerő helyi társadalom
Élhető környezet	Fenntarthatóságot szem előtt tartó menedzsment	Elkötelezett, nyitott, magasan képzett innovátor
	Erős kapcsolati háló	Erős civil szervezetek
		Jó kapcsolatok az önkormányzat, a polgármester és a civil szervezetek között
		Jó hazai és nemzetközi hálózati kapcsolatok

innovációt az egyik településben innovációnak tekintik, a másokban nem, amire talán az innováció eltérő célja adhat magyarázatot.

Az innovációt befogadó fizikai, gazdasági és társadalmi tér bár nagyon eltérő lehet, bizonyos tulajdonságaik – függetlenül a fejlettség szintjétől – hasonlóak. A befogadó tér közös jellemzőit mutatja a 4. táblázat.

Összegzés

A vidék fejlődésének öt alapelve közül a tanulmány az innovációt vette górcső alá. Arra vállalkozott, hogy a rurális innovációval és típusaival foglalkozó többféle fogalomalkotást mutassa be. A rurális innováció a vidék olyan sajátosságai-ból fakad, mint a rurális társadalom, a természetközelség, a táj és a gazdaság szimbiozisa. A vidéki térségben megjelenő innovációk két csoportját különböztetjük meg, az egyik csoport a vidéken születő innovációk, a másik a vidékre behatoló innovációk csoportja, mindkettő a vidék megújításának letéteményese. Hangsúlyozni kell, és az eredmények is ezt bizonyították, hogy a társadalmi innovációk és a gazdasági innovációk a vidéki térben erősen hatnak egymásra. A társadalmi innováció előkészíti az újdonságok befogadását, javítja az emberek életminőségét, növeli a közösségek társadalmi tőkéjét, azaz az innovációt befogadó tér társadalmi oldalát „nyitja ki”. A tradíció alapuló kreatív innováció, a traditiovation a rurális tér speciális innovációja. A felsorakoztatott hazai és nemzetközi példák a szakirodalom állításait támasztják alá.

Az összegyűjtött esetek elemzése rávilágított arra, hogy a rurális innováció sokrétű, sokszereplős folyamat, amely sok szempontból a „klasszikus” innovációs folyamatoknak megfelelően megy végbe. A vidéki innovációs térben társadalmi és anyagi célok egyaránt megjelennek. A társadalmi hasznosság többnyire fontosabb az anyagi hasznosságnál. Ott, ahol a fő innovátor a polgármester vagy a falu ismert, meghatározó személyisége, egy-egy innovatív beruházással nem zárul le a folyamat, a társadalmi innováció valamely formája katalizátorszerephez jut. Ellenkező esetben a gazdasági innováció kudarcot vallhat, a lakosság elutasíthatja azt, vagy akár elfordulhat a már megvalósított gazdasági innovációtól. Tehát a települések életében a gazdasági és a társadalmi innovációk feltételezik és kiegészítik egymást.

A nyugat-keleti lejtő a rurális innovációban egyértelműen nem mutatható ki. A keleti országrészben, a hátrányos helyzetű térségekben éppúgy megtaláljuk az innovációs pontokat, mint a nyugati országrészben. A vidéki innováció nem terüleetspecifikus, sokkal inkább személyhez és közösséghez kötött.

Irodalom

- Borzaga, C., Defournny, J. (2004): *The emergence of social enterprise*. Routledge, London
- Cannarella, C., Piccioni, V. (2011): Traditioventions: Creating innovation from the past and antique techniques for rural areas. *Technovation*, 12., 689–699. <http://doi.org/bqs8qk>
- Csákvári T., Kovács D. (2002): Innovációs képesség, tudomány- és technológiapolitika hazánkban és külföldön. *Külgazdaság*, 1., 37–51.
- Enyedi Gy., Rechnitzer J. (1987): Az innovációk térbeli terjedése a magyar mezőgazdaságban. *Tér és Társadalom*, 2., 31–48.
- G. Fekete É. (2001): Innovációk a kistérségi fejlesztésben. *Tér és Társadalom*, 3–4., 39–53.
- Honvári P. (2014): Növelni kell a környezetipar szerepét a vidékfejlesztésben. *A Falu*, 2., 63–74.
- Ilbery, B. (ed.) (1999): *The geography of rural change*. Longman, Essex
- Kahila, P., Lakso, T., Suutori, T. (2006): *The role of policy and governance in European peripheral regions* (Publication 5). Seinajoki University of Helsinki, Ruralia Institute
- Kauffeld-Monz, M., Fritsch, M. (2013): Who are the knowledge brokers in regional systems of innovation? A multi-actor network analysis. *Regional Studies*, 5., 669–685. <http://doi.org/db8jwj>
- Knickel, K., Tisenkopfs, T., Peter, S. (2009): *Innovation processes in agriculture and rural development*. IN-SIGHT: Strengthening innovation processes for growth and development, Sixth Framework Programme, Final Report. IfLS Frankfurt, Goethe University Frankfurt (Main), Frankfurt
- Leeuwis, C., van den Ban, A. (2004): *Communication for rural innovation - Rethinking agricultural extension*. Blackwell, Oxford <http://doi.org/dp6mmf>
- Lengyel I. (2003): *Verseny és területi fejlődés: térségek versenyképessége Magyarországon*. JATEPress, Szeged
- Mahroum, S., Atterton, J., Ward, N., Williams, A., Naylor, R., Hindle, R., Rowe, F. (2007): *Rural innovation*. NESTA, London
- Mulgan, G., Tucker, S., Rushanara, A., Sanders, B. (2007): *Social innovation - What it is, why it matters and how it can be accelerated?* Said Business School, University of Oxford; Oxford
- OECD (2014): *Innovation and modernising the rural economy*. OECD Rural Policy Reviews. OECD Publishing. <http://doi.org/z7k>
- Rechnitzer J. (1993): Az innovációk és a regionális politika. In: Kovács K. (szerk.): *Település, gazdaság, igazgatás a térben*. MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, 271–300.

- Rechnitzer J., Dóry T. (2000): *Regionális innovációs stratégiák*. Oktatási Minisztérium, Budapest
- Rechnitzer J., Smahó M. (2007): *UNIRÉGIÓ – Egyetemek a határ menti együttműködésben*. MTA RKK, Pécs, Győr
- Rogers, E. (1983): *Diffusion of innovation*. The Free Press, New York
- Schumpeter, M. (1939): *Business cycles*. McGraw-Hill, New York
- Zamf, W. (1994): *Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation*. Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, Berlin